

ПЕРЕДМОВА

До цієї книги увійшли персоналістичні дослідження української суспільно-політичної думки другої половини ХІХ–ХХ століть, написані упродовж початку 1990–2011-х років. Книга пропонує читачеві студії про Володимира Антоновича, Михайла Брайчевського, Володимира Вернадського, Ярослава Дашкевича, Сергія Єфремова, Андрія Жука, Олександра Кониського, Ореста Левицького. В. Антонович, О. Кониський, О. Левицький представляють діячів другої половини ХІХ; В. Вернадський, С. Єфремов, А. Жук — мислителів першої половини ХХ; М. Брайчевський і Я. Дашкевич — другої половини ХХ — початку ХХІ століть. У праці не подано інформації про ще дві постаті, про які автором написано чимало статей: Михайло Грушевський і В'ячеслав Липинський. Обсяг інформаційного матеріалу про цих діячів вимагає окремого видання.

Біографічний підхід не суперечить тематичному розкриттю проблеми «Національна еліта та шляхи розгортання українського руху модерного часу». Більше того, у своїй хронологічній послідовності ці статті утворюють своєрідне монографічне дослідження про інтелектуалів та їхній внесок у суспільне життя українського соціуму, краще розкриває проблему «Наука як важіль свідомісної перебудови суспільства».

Кожна постать є знаковою у представленні певного напрямку суспільно-політичної думки. Вісім постатей, яким присвячено книгу, за своїми суспільно-політичними уподобаннями утворюють своєрідні пари.

В. Антонович і О. Кониський були лідерами громадського шляху другої половини ХІХ ст. на здобуття для української нації окремішності. Їх можна вважати першими предтечами самостійницького політичного думання. Вони перші поставили засобами науки і культури ментальну межу між російським і українським та польським і українським. Їх культурництво було глибоко усвідомленою політичною акцією, без нього у 1890-ті роки не постав би політичний етап українського визвольного руху. Вони першими ствердили органічну єдність українського суспільства без залежності від соціального чинника. Вони були творцями перших національно-історичних міфів, які відповідали на виклики часу, протистояли бажанням імперських потуг перетравити етнічну спільноту України в єдиний політичний масив панівних націй.

І Антонович, і Кониський висунули на суспільний кін цінності українських національних вартостей, на яких почала вибудовуватися новітня українська нація. Перший працював на українську ідею засобом історичної науки, другий був передусім громадський діяч і публіцист.

С. Єфремов і А. Жук — представники молодоукраїнства в суспільній думці, представляли наступний етап визвольного руху. Сергій Олександрович належав до старшого покоління, Андрій Іллевич — до молодшого. Перший був у свідомісному сенсі переконаним народником, другий — соціалістом. С. Єфремов був безпосереднім продовжувачем справи В. Антоновича—О. Кониського. Він успадкував традиції надпартійності, ідеї що єдиною партією мусить бути єдина українська сила. Як і його духовні виховники, які уособлювали громаду, він був провідним діячем (поруч з М. Грушевським і Є. Чикаленком) Товариства українських поступовців, чільним національним демократом. Був речником УРДП, а згодом УПСФ. Натомість Андрій Жук був серед творців першої соціалістичної української партії РУП-УСДРП, але побачивши реалії національного негаразду, відмовився від примату соціально-класового, повернувшись до ідеї спільного національного інтересу. А тому й став у роки Першої світової війни керманічем Союзу визволення України. Але в своєму надкласовому підході обидва були союзниками і співниками. С. Єфремов до розуміння незалежної України йшов через федералізм, А. Жук самостійником став ще в часи переважання федералістичної свідомості серед провідників українського руху.

О. Левицький і В. Вернадський — люди «малоросійських» переконань. Вони не вірили у доцільність здійснення українського проекту. Хоча в останньому обидва вчених суттєво розходилися. В. Вернадський був переконаним російським державником-патріотом, що відстоював обов'язкове збереження «общерусских» цінностей, а Україну бачив невіддільною частиною «руського» цивілізаційного проекту. Навпаки, О. Левицький, людина що не залишала меж етнічних земель і все життя досліджувала інтелектуальну історію XVI—XVIII ст., був у принципових питаннях стихійним окремішником, і тому на 1870-ті—1880-ті роки улюбленим учнем В. Антоновича. Проте немилосердний режим російської поліційно-жандармської деспотії зробив з Ореста Івановича добропорядного підданого, який знову повернувся до політичного

українства вже аж після 1905 р. На відміну від В. Вернадського О. Левицький тонко відчував українську стихію, вважався неперевершеним поціновувачем і народної, і актової української мови, був великим знавцем історично-ментальної України. Що О. Левицький став політичним «малоросом» мимоволі, в душі залишаючись завжди прихильником цивілізаційної окремішності України, то В. Вернадський від молодих літ виховувався у пійтеті перед культурною вартістю російського, українське для нього було складовою частиною загальноросійського. Коли В. Вернадський з А. Денікіним остаточно залишав Україну, то саме О. Левицький став його наступником на посаді другого президента УАН.

Я. Дашкевич і М. Брайчевський — два безперечно найбільші українські історики другої половини ХХ ст. на підрадянській Україні. З другого боку це були ледь чи не одинокі сміливці в комуністичній Україні, які наважилися усе життя публічно визнавати схему української історії М. Грушевського і опиралися накинута після російської окупації 1917–1920 років російському образу українського минулого. Вони не лише визнавали тяглість національної історіографії, а й продовжували традицію української суспільно-політичної думки кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Отже, ця книга не лише і не стільки про інтелектуальні портрети окремих людей, а й розповідь про суспільне життя української провідної верстви, яка витворила сучасну Україну. Сьогодні настає час серйозного глибинного переосмислення нашої історіографічної та суспільно-політичної спадщини. Свідченням цьому може бути й нещодавно видана книжка молодого історика Андрія Портнова «Історії істориків».¹ Зазначимо, що автор має намір продовжувати розпочату у згаданій книзі тему.

Ця книга не є механістичним зібранням раніше виданих текстів. Низка матеріалів має суттєві розходження з першодруками. Приміром, матеріал «Сергій Єфремов про українське суспільне життя другої половини ХІХ — початку ХХ ст.», що є поширеним варіантом передмови до щоденника та спогадів С. Єфремова, нещодавно з'явився у видавництві «Темпора»². Текст, який друкується у книзі, принаймні на третину більший за обсягом. Стаття «Ан-

¹ Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. — К.: Критика, 2001. — 238 с.

² Гирич І. Передмова // Єфремов. Щоденник. Про дні минулі (спогади). — К.: Темпора, 2011. с. 6–56.

дрій Жук — засновник «Спілки визволення України»: політична і культурно-просвітницька діяльність у роки Першої світової війни» є варіантом російськомовної статті, що буде опублікована у збірнику РАН.³ Російський текст при підготовці у Москві академічного збірника було трохи скорочено. У цьому виданні подається її повний варіант у перекладі Григорія Старикова.

При друці статей про Я. Дашкевича не включена була стаття-передмова до книги Ярослава Романовича «Постаті», а замість неї була вміщена стаття зі збірника «Історіографічні дослідження». У цьому збірнику вона друкувалася у повному обсязі без скорочень та того ж була доопрацьована вже після виходу «Постатей». Не введено до цієї книжки дрібніші публікації про Я. Дашкевича, які мали характер некрологічних згадок⁴, та про М. Брайчевського зі збірника «Переяславська Рада 1654 р.»⁵. Основні положення останньої були висловлені в уміщених у цій книжці статтях. При виборі для друку варіанта статті про В. Вернадського автор зупинився на публікації доопрацьованого варіанту з альманаху «Хроніка 2000», а не з першого видання у збірнику на пошану Я. Дашкевича.⁶

До цього видання були включені науково-популярні історіографічні нариси про В. Антоновича, А. Жука, С. Єфремова, М. Брайчевського як суспільних мислителів з авторської рубрики журналу «Історія в школах України», що друкувалися в середині 2000-х років. Стаття про В. Антоновича та НТШ призначалася до першого тому енциклопедії НТШ, яку готує до друку у Львові голова НТШ О. Купчинський. Для «Записок НТШ» призначалася й стаття про О. Кониського. Крім того, у книзі друкуються дві статті про С. Єфремова та А. Жука з «Вісника НТШ».

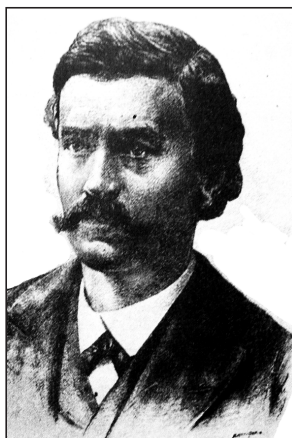
³ Гирич І. Андрей Жук — основатель «Союза освобождения Украины: политическая и культурно-просветительская деятельность в годы Первой мировой войны // Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 г.: от национальных движений к созданию национальных государств / отв. ред. М. Волос, Г. Шкундин. — М.: Квадрига, 2011. — С.166–185.

⁴ Гирич І. Сумління нації [з приводу смерті Я. Дашкевича] // Український тиждень. — 2010. — № 9 (122). — 5–11 березня. — С. 47; Його ж пам'яті видатного українського історика Ярослава Дашкевича // Форум націй. — 2010. — № 2/93. — С. 2.

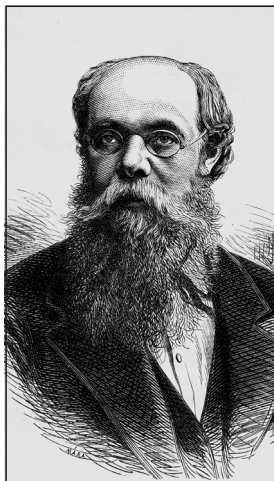
⁵ Гирич І. Коментар [до «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського] // Переяславська рада 1654 р. — К.: Смолоскип, 2003. — С. 419–425.

⁶ Гирич І. Між російським і українським берегами. В.І. Вернадський і національне питання (в світлі щоденника 1917–1921 рр.) // Мappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Л., 1996. — С. 735–756.

РЕЧНИКИ ОКРЕМІШНОСТІ

**Володимир
Антонович**

**Олександр
Кониський**

Володимир Антонович

Володимир Антонович – будівничий філософських засад нової України*

Володимир Антонович належить до найвизначніших постатей українського національного відродження другої половини XIX ст. Саме він майже півсторіччя очолював український громадсько-політичний рух і жодна суспільно-політична подія того часу не відбувалося без його участі. Будучи яскравим представником української інтелігенції, він уособлював свою добу й активно творив її. На уроках історії України до його особистості ми звертаємося під час вивчення теми «Суспільно-політичний рух у другій половині XIX ст.» у 9 класі.

У чому полягає велике значення Володимира Антоновича для Нової України? Чому він цікавий для нас і тепер?

Визначний історик, однак, не залишив нащадкам великої синтетичної історії України, не відзначився кількістю наукових праць. Бібліографія його публікацій ледве сягає за двісті позицій. Д. Багалій чи, скажімо, М. Василенко за цим критерієм значно його випереджають. Та постать В. Антоновича важить для нашої історичної науки значно більше, ніж надзвичайно продуктивна кількісно й не менш документально насичена творчість інших учених, адже він привніс в історичний дослід думку про перспективність українського руху на далеке майбутнє.

Дух В. Антоновича, його справи, його думки, за образним висловом О. Оглоблина, витали над Києвом пореволюційним. Значення В. Антоновича усвідомив навіть В. Вернадський, який мало чув про нього в Москві та Петербурзі і лише в Києві 1917–1918 рр. опинився віч-на-віч з нечуваним пієтетом, яким було оповите ім'я В. Антоновича в середовищі української інтелігенції.

* Друкується за: Гирич І. Володимир Антонович – будівничий філософських засад нової України // Історія в школах України. – 2004. – № 1. – С. 47-49.

Сьогодні, на початку ХХІ ст., з перспективи часу стає виразнішою й зрозумілішою причина цього пієтету. Українська історія, прикладаючи слова Карла Ясперса, стала для вченого більшою мірою проблемою сьогочасного буття, а не предметом естетичної антикварної насолоди, якою вона значною мірою була для попередників В. Антоновича — українських істориків-романтиків. Для українського буття середини минулого століття нагальною проблемою було наукове, історичне обґрунтування національного життя, його права на окремішність, на присутність української нації в колі інших державницьких народів.

Спираючись на старших сучасників — могутню тріаду М. Максимовича, М. Костомарова, М. Іванішева, — він органічно з'єднав у довершену теорію українську філософію історичного розвитку суспільства. В. Антонович став батьком того напрямку, який отримав назву «народницької школи» в українській історіографії та суспільній думці.

М. Максимович подав ідею киевоцентризму на противагу москвоцентризму як ремінісценції теорії «Москва — третій Рим», і тим самим відродив старе українське протистояння «третьому Римові», відоме з часів Йова Борецького та Івана Мазепи як теза «Київ — другий Єрусалим». Цьому вченому належить першість і в застосуванні на новому, позитивістському науковому рівні тези про тяглість української історії від княжих часів до часів козацьких.

М. Костомаров висував ідею федералізму, яка екстраполювалася з вічевих часів на сучасну Росію середини ХІХ ст., і дав життя науковій гіпотезі про існування української народності до монгольської навали, що підривала обов'язковий для російських істориків постулат про «старшість» росіян над українцями.

М. Іванішев, довівши своїми історично-правничими студіями існування довершеного громадського устрою, тобто самоорганізації і самоврядування українців за польсько-литовської доби своєї історії, дав поштовх уявленню про своєрідність, відмінність українського суспільного й соціального життя від польського й російського.

Ці ключові моменти української суспільної ідеології, які запанували в Україні в 60–90-х рр., знайшли органічне й логічне пояснення та викристалізування в історичних працях В. Антоновича. Саме його студії, а найбільше монографії, зібрані в трьох томах і видані у 80-х рр. ХІХ ст., стали джерелом-керівництвом до дій

української еліти консервативного еволюціоністського напрямку. З нього черпали наснагу, шукали аргументів для суперечки з сусідами «культурники», а водночас і політики київської Старої громади, історики національної схеми історії України.

На жаль, у 1920–70-х рр. укоренився і зажив самостійним життям стереотип про народництво як хворобливо патологічне явище. Його речники дивилися на народників і Антоновича крізь призму уявлень про державу і націю, вироблених науковцями тих націй, які мали класичні й сталі державні утворення протягом століть свого існування. Не враховувалася українська специфіка, ті теоретично-емоційні труднощі, які доводилося долати народникам. Нині, на початку ХХІ ст., дорікання народникам у недооцінці власної еліти в історичній перспективі виглядає більш ніж спрощення.

Зрештою такі тенденції характерні й для інших народів Центрально-Східної Європи. Існували ж народники в чехів, у поляків та й у росіян. Інша річ, що їхнє народництво мало свої специфічні риси так само, як свої оригінальні риси мало народництво українське. Східнослов'янське народництво мало й спільні риси. Це передусім: національне месіанство й героїзація сторінок боротьби свого народу з поневолювачами, вибудовування містка тяглості від ранньодержавної історії кінця першого тисячоліття нової ери до ХІХ ст., конструювання нової літературної мови, виховання широких народних мас у дусі окремішнього національного буття.

Так, чеське народництво уподібнювалося до українського, бо так само, як і в українців, їхня стара еліта відцуралася свого народу, перейшла до лав панівної нації й понімежилася. Новітнє чеське й словацьке відродження почалося з наукового відродження другої чверті ХІХ ст. (П. Шафарик, Ф. Палацький, Я. Колар, В. Ганка). Відбувалося це на хвилі історіософського панславізму, де чехи уявляли себе форпостом, авангардом слов'янства в боротьбі з неслов'янським (німецьким) світом.

Серед польських інтелектуалістів того часу переважали вчені-елітаристи, і все ж величезний вплив на суспільну думку справив саме Й. Лелевель, його теорія гміновладдя, якою той намагався встановити своєрідний паритет між Польщею шляхетською й Польщею селянською (народною), був тим ключовим елементом, на якому склалося польське народництво, в якому панівну силу мала т. зв. українська школа в польському письменстві

(М. Чайковський, Т. Падуро, Ю. Словацький, М. Грабовський, Б. Залеський та ін.).

У Росії слов'янофільство мало виразне панросійське забарвлення, яскраво підкреслювало месіанський характер російського народу, його нібито «богоносність».

За таких обставин інтелектуального напруження не могло не виникнути аналогічної течії в українців. Українське месіанство гранично чітко сформулював М. Костомаров у кирило-мефодіївській «Книзі буття».

Українське месіанство за законами романтичного жанру мусило бути наділене надзвичайними, неповторними, «казковими» рисами. Тільки йому притаманні риси мають бути незмінними, сталими, протягом багатьох років невіддільними впливом сторонніх чужинецьких суспільних стихій. Українська громада — неподільний атом українського суспільства за його тисячолітню історію, та суттєва риса, яка відрізняє це суспільство від суспільств сусідніх народів. Існували сільські й міські громади й у поляків, але вони не були панівною силою польської суспільної системи. Там шляхта визначала долю нації й держави.

У росіян також розвинений громадський інстинкт, але в них, як учив своїх симпатиків В. Антонович, індивідуальне придушене колективним, а їхня община підкорена бюрократичній машині, відкрита свавіллю державного апарату.

Інакше в українців. У них громада — питома органічне об'єднання, відповідає ментальності народу, де існує повага до особистості, колективне й індивідуальне перебуває на паритетних засадах. Історики-народники (вони ж, як правило, і політики) вважали, що наша громада тримала етнос від саморозпаду й асиміляції, тоді як у сусідів цю функцію виконували інші чинники. Завдяки громаді народ зберігав релігійну, культурну, соціально-політичну стабільність. Громада — самоврядна організація, вона навіть може виконувати державні функції. Скажімо, відбивати збройну агресію, провадити торговельні і навіть міжнаціональні контакти. Українська громада незнищенна, не так піддається розкладу, як громади інших східноєвропейських народів.

З іншого боку, абсолютизація громадівства була «міною сповільненої дії» для політичного поступу нації. Негація ролі провідної верстви в історії гальмувала гармонійне структурування сучасного суспільства, перешкоджала природному «вписуванню»